

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ÖZBEK MASALLARINDA OLAĞANÜSTÜ VARLIKLAR

Selami FEDAKAR

Prof. Dr. Ege Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İzmir/TÜRKİYE

selamif@hotmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15290647>

Annotatsiya. Bu tadqiqot O‘zbek ertaklarida uchraydigan g‘ayritabiiy mavjudotlarni tahlil qilib, ularning ertak tuzilishidagi o‘rni va funksiyalarini o‘rganadi. Turk xalq madaniyatining muhim qismi bo‘lgan ertaklar, g‘ayritabiiy unsurlar keng o‘rin egallagan janrlardan biridir. O‘zbek ertaklari og‘zaki an‘analarning muhim qismi bo‘lib, ulardagi mifologik va afsonaviy mavjudotlar jamiyat e‘tiqodlari va qadriyatlarini aks ettiradi. Ushbu tadqiqotda, Turkiyada chop etilgan uchta asosiy akademik manbaga asoslanib, jami 201 ta o‘zbek ertagi tahlil qilinib, ulardagi g‘ayritabiiy mavjudotlar tasniflangan.

Tadqiqotda g‘ayritabiiy mavjudotlar ikki asosiy guruhga bo‘lingan: qahramonga yordam beradiganlar va unga zarar yetkazadiganlar. Dev, ajdaho, yalmo‘g‘iz va jodugar kabi mavjudotlar odatda qahramonning qarshisida tursa, pari, simurg va tulpor kabi mavjudotlar unga yordam beradi. Shuningdek, ayrim g‘ayritabiiy mavjudotlarning (masalan, devlarning) turli ertaklarda ham yovuz, ham ezgu rollarda namoyon bo‘lishi kuzatilgan. Ertaklarda bu mavjudotlar yaxshilik va yomonlik kurashi ichida tasvirlanib, jamiyat normalari va axloqiy qadriyatlar tinglovchilarga bilvosita yetkaziladi.

Ushbu tadqiqot O‘zbek ertaklaridagi g‘ayritabiiy mavjudotlarning ertak qahramonlari bilan aloqalarini va hikoyalardagi vazifalarini ochib beradi. Shuningdek, bu mavjudotlar tinglovchi va o‘quvchilarga ta‘limiy xabarlarni yetkazish orqali madaniy xotiraning saqlanishiga hissa qo‘shadi. Ertak qahramonlarining duch keladigan qiyinchiliklari va ularni yengish usullari jamiyatning axloqiy va ma‘naviy qadriyatlari haqida tasavvur beradi.

O‘zbek ertaklarida g‘ayritabiiy mavjudotlar nafaqat ertak kompozitsiyasining muhim qismi, balki tinglovchilar va o‘quvchilarning tasavvurini boyituvchi unsurlar ekanligi kuzatiladi. Ushbu obrazlar ertaklarning estetik tuzilishini mustahkamlash bilan birga, hikoyaning ta‘sirchanligini oshiradigan ramzlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shuningdek, qahramonning ushbu mavjudotlar bilan o‘zaro ta‘siri hikoyaning dinamik tuzilishini belgilaydi va syujet rivojiga hissa qo‘shadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek ertaklaridagi g‘ayritabiiy mavjudotlar madaniy o‘zlikni ifodalovchi, shu bilan birga, ta‘limiy va ko‘ngilochar elementlar sifatida xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ertaklarni nafaqat og‘zaki madaniyatning muhim tarkibiy qismi, balki jamiyatlarning dunyoqarashi, axloqiy tushunchalari va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiruvchi hikoyalar sifatida ham baholash mumkin.

Kalit So‘zlar: O‘zbek ertaklari, g‘ayritabiiy mavjudotlar, dev, ajdaho, pari, og‘zaki ijod.

ÖZET. Bu çalışma, Özbek masallarında yer alan olağanüstü varlıkları inceleyerek, onların masal yapısı içindeki rollerini ve işlevlerini ele almaktadır. Türk halk kültürünün önemli bir parçası olan masallar, olağanüstü unsurların yoğun olarak bulunduğu anlatı türlerinden biridir. Özbek sözlü geleneğinde büyük bir yere sahip olan Özbek masalları, içerdiği mitolojik ve efsanevi varlıklarla toplumsal inançları ve değerleri yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de yayımlanmış

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

üç temel akademik çalışma esas alınarak toplam 201 Özbek masalı incelenmiş ve masalarda geçen olağanüstü varlıklar sınıflandırılmıştır.

Çalışmada, olağanüstü varlıklar kahramana yardım eden ve ona zarar veren varlıklar olmak üzere iki ana grupta değerlendirilmiştir. Dev, ejderha, yalmağız ve cadı gibi varlıklar genellikle kahramanın karşısında yer alırken; peri, simurg ve tulpar gibi varlıklar kahramana yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, bazı olağanüstü varlıkların (örneğin devlerin) farklı masalarda hem kötü hem de iyi rollerde bulunduğu tespit edilmiştir. Masallar, bu varlıkları iyi-kötü mücadelesi içinde kurgulayarak, toplumsal normlar ve ahlaki değerler konusunda dinleyicilere dolaylı mesajlar sunmaktadır.

Araştırma, Özbek masallarında yer alan olağanüstü varlıkların masal kahramanlarıyla ilişkilerini ve anlatılardaki fonksiyonlarını açıklamaktadır. Bunun yanı sıra, masalların içerdiği bu olağanüstü varlıklar, dinleyicilere ve okuyuculara eğitici mesajlar ileterek kültürel belleğin korunmasına katkıda bulunmaktadır. Masal kahramanlarının karşılaştığı zorluklar ve bu zorluklarla mücadele etme yöntemleri, toplumun etik ve ahlaki değerleri hakkında da ipuçları sunmaktadır.

Özbek masallarında olağanüstü varlıkların, sadece masal kurgusuna katkıda bulunmadığı, aynı zamanda dinleyici veya okuyucunun hayal gücünü beslediği de görülmektedir. Bu figürler, masalların estetik yapısını güçlendirirken, anlatının etkileyciliğini artıran semboller olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, kahramanın yolculuğu boyunca bu varlıklarla olan etkileşimi, anlatının dinamik yapısını belirlemekte ve olay örgüsünün şekillenmesine katkıda bulunmaktadır. Sonuç olarak, Özbek masallarında olağanüstü varlıklar hem kültürel kimliğin bir parçası hem de eğitici ve eğlendirici unsurlar olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda, masallar, sözlü kültürün önemli bir unsuru olmanın ötesinde, toplumların dünya görüşlerini, etik anlayışlarını ve sosyal değerlerini yansıtan anlatılar olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Özbek masalları, olağanüstü varlıklar, dev, ejderha, peri, sözlü kültür.

ABSTRACT. This study examines the extraordinary beings in Uzbek fairy tales, analyzing their roles and functions within the narrative structure. Fairy tales, which are an essential part of Turkish folk culture, are among the narrative genres that prominently feature supernatural elements. Uzbek fairy tales, deeply rooted in the oral tradition, reflect societal beliefs and values through their mythological and legendary beings. In this study, 201 Uzbek fairy tales were analyzed based on three major academic sources published in Turkey, and the extraordinary beings present in these tales were classified.

The study categorizes extraordinary beings into two main groups: those who assist the hero and those who seek to harm them. While figures such as giants, dragons, yalmağız (ogres), and witches generally act as adversaries, beings like fairies, Simurgh, and Tulpar (winged horses) often support the hero. However, some supernatural beings, particularly giants, appear in different roles across various tales, sometimes as adversaries and sometimes as allies. These tales construct a struggle between good and evil, indirectly conveying moral values and social norms to the audience.

The research explores the relationships between supernatural beings and fairy tale heroes and explains their functions within the narratives. Additionally, these extraordinary beings contribute to the preservation of cultural memory by conveying educational messages to listeners and readers. The challenges faced by fairy tale heroes and their ways of overcoming these difficulties provide insights into the ethical and moral values of society.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

In Uzbek fairy tales, extraordinary beings are not only crucial to the narrative structure but also stimulate the imagination of listeners or readers. These figures enhance the aesthetic structure of fairy tales and serve as symbols that increase the impact of the narrative. Furthermore, the interactions between the hero and these beings shape the dynamic structure of the story and contribute to the development of the plot.

In conclusion, extraordinary beings in Uzbek fairy tales' function both as elements of cultural identity and as instructive and entertaining components. In this context, fairy tales can be regarded not only as an essential part of oral culture but also as narratives that reflect the worldview, ethical understanding, and social values of societies.

Keywords: *Uzbek fairy tales, extraordinary beings, giant, dragon, fairy, oral tradition.*

Türk toplumunun sözlü kültüründe olağanüstü varlıklarla ilgili inanç ve uygulamalar oldukça çeşitlidir. Olağanüstü varlıklar bu inanç ve uygulamalarda olduğu gibi sözlü edebiyat ürünlerinde de yer almaktadır. Masallar olağanüstü olay ve varlıkların en yoğun olarak konu edildiği türlerin başında gelir. Hatta kahramanlarından bazılarının olağanüstü varlıklar olması ve anlatılan olayların da birtakım olağanüstülüklere sahip olması masalların en belirgin özelliklerindedir. Bu nedenle çoğu zaman masalların olağanüstü varlıklarla olan ilişkisi merkeze alınarak değerlendirilmiş ve masal tanımlarında olağanüstü varlıklara ve bu varlıkların etrafında geçen olaylara vurgu yapılmıştır.

Masal kahramanları genel olarak insanlar, hayvanlar ve olağanüstü varlıklardan oluşur. Bu kahramanlar arasında, bazen insana benzer görünüş ve davranışları ile bazen de olağanüstü özellikleri ile dev, ejder, peri, cadı ve yalmağız tiplerinin biri ya da birkaçı masallarda yer almaktadır.

Çalışmamızın zeminini Türk boylarının masal anlatma geleneğinin çok zengin ve renkli bir şubesini oluşturan Özbek masalları konu edilmiştir. Özbek masalları, daima Özbek sözlü geleneğinin merkezinde yer almış ve bu geleneğin özelliklerinin pek çok bakımdan temsil edildiği bir tür olarak kabul edilmiştir. Çalışmamızda Özbek masallarındaki olağanüstü varlıklar çeşitli özelliklerine bağlı olarak sınıflandırılmış ve bu varlıkların masallarda yer alış şekilleri değerlendirilmiştir. Öncelikle Özbek masallarında yer alan olağanüstü varlıklar tespit edilmiş ve söz konusu varlıklar masal kahramanı merkezli olarak ortaya koydukları eylemleri, yani kahramana iyilik veya kötülük yapmış olmaları bakımından, ele alınmıştır. Çalışmanın devamında bütün olağanüstü varlıkların kahramana yaptığı iyilik veya kötülük eylemlerinin masallarda görülme sıklığı ve yüzdeleri tablo halinde verilmiştir.

İncelememizin konusu olan Özbek masallarındaki olağanüstü varlıkların tespit edilmesi için Türkiye’de yayınlanmış olan üç farklı çalışmada yer alan masalların

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

metinleri esas alınmıştır. Söz konusu çalışmalar; Hüseyin Baydemir tarafından 2004 yılında hazırlanan *Özbek Halk Masalları İnceleme-Metin* adlı doktora tezi, Ahmet Saçkesen tarafından 2010 yılında hazırlanan *Özbek Masallarının Motif ve Tip Yapısı* adlı doktora tezi ve 2011 yılında Selami Fedakar tarafından hazırlanan *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar* adlı kitaptır. H. Baydemir'in çalışmasında 70, A. Saçkesen'in çalışmasında 72 ve S. Fedakar'ın çalışmasında 70 masal olmak üzere üç eserde toplam 212 masal yer almaktadır. Fakat bu eserlerde tekrar eden masallar çıkarıldığında geriye kalan 201 masal çalışmamızda incelenmiştir.

Türk masallarındaki geleneksel ve efsanevî yaratıklar hakkında hazırladığı makalesinde Umay Günay, olağanüstü varlıkları üç farklı başlık halinde sınıflandırmıştır. “I. Bu gruba kahramanın karşısına değişik şekillerde çıkan ve daima kahramana yardımcı olan yaratıklar; II. Kahramana zarar vermek üzere ortaya çıkan, ancak kahramanın dürüstlüğü, iyi huyu, zekâsı, hüneri ile yardımcılık görevi üstlenen karakterler; III. Doğrudan doğruya masal kahramanına kötülük etme veya onu öldürmek amacıyla ortaya çıkan düşman yaratıklar (Günay, 1983: 84-115).” Umay Günay'ın sınıflandırması, olağanüstü varlıkların masalarda yer alış şekillerine göre ve masalın yapısı içerisinde sahip olduğu işleve bağlı olarak yapılmış bir sınıflandırmadır. Bu varlıklar, bir taraftan masalın olay örgüsüne yön verirken diğer taraftan kahramanın yolculuğunun şekillenmesinde de etkilidirler. Ait oldukları toplumun sözlü geleneğine göre değişen bu varlıklar, bazen iyiliğin bazen de kötülüğün sembolüdür. Hatta anlatmaların yapısal olarak oluşmasında olumsuzluğu simgeleyen karakterlerin, en az kahraman kadar etkili olduğunu ifade etmek mümkündür (Duman, 2019: 262). Masal türünün önemli bir parçası olarak niteleyebileceğimiz olağanüstü varlıklar, genellikle kahramana yardım eden veya kahramanın mücadele ettiği varlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özbek folklorunda olağanüstü varlıklar dev, peri, ejderha, simurg, anka, huma, arangs, erans, çiltan, melek, şeytan, Hızır, Mitra, Hormuz, Anahita, Hubbi ve diğerlerinden oluşur. Özbek sözlü kültürü kendine özgü bir mitolojik imge ve olağanüstü varlıklar sistemine sahiptir ve her biri sözlü kültürün yaratımıdır (Baxtiyorovna-Umidilloevna, 2023: 168). İncelediğimiz Özbek masallarında; “dev”, “ejder”, “yalmağız-cadı”, “peri”, “tulpar” ve “simurg” yer alan olağanüstü varlıklardır. Makalemizin bu kısmında Özbek masallarında tespit ettiğimiz olağanüstü varlıklar, kahramana iyilik veya kötülük etmeleri bakımından ve olağanüstü varlıkların masalarda görülen özellikleri başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

1. DEV

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Masalların olağanüstü varlıkları arasında olağanüstü görünüşleri ve davranışları ile devler bulunmaktadır. B. Ögel devleri; “dünyada bulunan yaratıkların normal boy ve büyüklüklerinin çok üstünde düşünülmüş ruhlar” olarak değerlendirir (Ögel, 2014: 711). Devler, masallarda genellikle kahramana bir engel olabileceği gibi, bazen de kahramanın yanında olup onun başarısına katkıda bulunmaktadır. Anlatı içindeki fonksiyonları ne olursa olsun onlar görüntü itibariyle her zaman olağanüstü ve korkunç bir görünüşe sahiptirler. Devler davranış olarak ise insani özelliklerin tam tersine davranış gösterirler (Yücel, 1998: 38).

1.1. Özbek Masallarda Dev Tasvirleri

Masallarda devlerin dış görünüşü genellikle olağanüstü şekillerde tasvir edilmektedir. Devler; “çoğunlukla, onlar çok iri yapılı insanlar gibi tanımlanmakla birlikte, zaman zaman da olağanüstü özellikleri ile karşımıza çıkarlar. Boyları arşınlarla ifade edilen, bazen minare boyunda, çok başlı, çok kulaklı, olağanüstü büyüklükte gözleri olan, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte, kocaman dişli, ağaç gövdesi kadar kolları, iri ve uzun bacakları, kıllı elleri ve uzun tırnakları olan varlıklardır” (Yücel, 1998: 39). Özbek masallarında devler, heybetli olmalarının yanında başı otağa benzeyen ve ağızı kapı kadar büyük (Saçkesen, 2010: 633-638), koltuk kılları uzun ve koca bitli (Saçkesen, 2010: 713-715) ve insanları yiyen veya kaçıran esir alan (Saçkesen, 2010: 571-574; 760-762) varlıklar olarak tasvir edilmektedir.

Devler mekân sıçramasında (tayy-i mekân) da mahir olarak masallarda yer almaktadır. Bahtlı Kel masalında bu yeteneklerini kullanarak kahramanı, tahtı veya başka bir kişiyi/nesneyi anında başka bir mekâna taşımaktadırlar (Fedakar, 2011: 373-378). Bunun dışında devlerin önemli bir özelliği, kimi masallarda ejderha veya simurg gibi uçabilmeleridir. Hatta “Kulal Eke” masalında devlerin padişahı bir kuştur (Baydemir, 2004: 843-846).

Devlerin, yaygın görülen bir özelliği ise onun yamyamlığı meselesidir. Özbek masalları arasında çarpıcı bir özellik olarak devin insan eti yediği ve hayvanları bile bütünüyle yuttuğu ve ağızından ateş saçtığı da görülmektedir (Saçkesen, 2010: 706-710). Bu özelliği ile devin, yalmağız ve ejderha ile benzer özellik gösterdiği görülmektedir.

1.2. Devle Mücadele

Kahramanın devle mücadelesinde hem zekâ hem de fiziki güce dayalı mücadeleler görülmektedir. Selami Fedakâr ve Ahmet Saçkesen’in çalışmalarında yer alan masallarda aralarındaki mücadele, güçten çok akılla olmasına rağmen Hüseyin

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Baydemir’in çalışmasındaki yer alan sihirli masallarda devlerle fiziksel olarak mücadele verilmesi ve sonunda devin ölmesi veya yaralanması durumu daha fazladır. Özbek masallarında kahraman devlerle şu şekillerde mücadele etmektedir;

Kahraman zekâsını kullanarak devleri alt eder: Genellikle devin kendilerini göremeyeceği zamanda kahramanlar devini ondan büyük ve güçlü bir varlık olduğuna inandıracak oyunlar yaparak onu kandırır S. Fedakâr’ın Aptal Dev Masalları başlığı altında verdiği “Şeytan ile Çiftçi” masalında (Fedakar, 2011: 523-525) da kahraman zekasıyla şeytani alt etmektedir; bu masaldaki “şeytan” kelimesi “dev” yerine kullanıldığından zekâsı ile alt etme örneği olarak ele alınabilir.

Kahraman devini fiziksel güçle alt eder: Bu türden mücadelenin Özbek masallarında onlarca örneği vardır. Yaygın motifler şunlardır: “Hakimbek Bahadır” masalında, kahraman kara devle 7 gün 7 gece mücadele eder ve sonunda onu öldürür (Fedakar, 2011: 450-456). “Şemşirbaz” masalında, kahraman dev anasıyla mücadele edip onu öldürür, ardından dev anasının kırk evladını öldürür (Saçkesen, 2010: 577-588). “Çalışan Başarır” masalında, Gayrat ile yiğit kılıçları tek kılıç gibi göstererek birbirine bağlayıp insan gibi gösterirler. Dev onları insan sanıp hamle yapar ve eli kılıca saplanır. Kahramanlar iki gün iki gece devle mücadele ederek nihayet onu parçalar (Saçkesen, 2010: 692-697).

Kahramanın hem zekasını hem de fiziksel gücünü kullanarak dev ile mücadele ettiği “Adilbek ile Hurrembek” (Saçkesen, 2010: 442-446) ve “Rüstem” (Baydemir, 2004: 784-791) masallarıdır.

1.3. Devini Kahramana Yardımcı Olması

Masallarda devler, her ne kadar genellikle kahramanlara zarar vermek ya da onlara kötülük yapmak gibi fonksiyonlara sahip olsalar da kahramanın zekâsı ile onu yenmesi, deve yardım etmesi gibi eylemler sonucunda devini kahramana yardımcı olduğu görülür. Burada tamamen iyi vasıflara sahip bir dev değil dönüşüm yaşayan bir dev görülmektedir.

Özbek masallarında devler hem karşıt hem de yardımcı kahramanlar olarak yer almaktadır. Bu noktada şöyle bir durum dikkat çekmektedir: Kahramanın dev/devler ile mücadele ettiği masallarda, devini “kötü”, “kaba” veya “aptal” olması devini özellikleri olarak görülmekte ve sebeplendirilmemektedir. Ancak devini kahramana yardımcı olduğu durumlarda genellikle bu yardımın bir sebebi bulunmaktadır. Özbek masallarındaki yardımcı dev motifinin ağırlıklı olarak şu şekillerde ortaya çıktığını ifade edebiliriz;

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

- *Kahraman yaralı deve yardım eder, onu iyileştirir ve dev onun dileğini gerçekleştirir.* “Hakimbek Bahadır” masalı (Fedakar, 2011: 450-456).
- *Kahramanın zekâsıyla yenmesi sonucunda dev/devler yardımcı olur.* Örneğin, “Nurilla Beyzade” masalında dev, kahramana bir soru sorar ve cevabı beğenince kahramana yardımcı olacak bir tavsiyede bulunur (Fedakar, 2011: 472-476).
- *Kahraman devlerle mücadele eder ve sonrasında dev/devler kahramana yardımcı olur veya emrine girerler.* Mesela ‘Balıkçı Hakim’in Oğlu’ adlı masalda kahraman, devlerle dövüşüp kazandıktan sonra canlarını ele geçirir ve onlara şantaj yapar (Fedakar, 2011: 411-417). Başka masalarda da devle fiziksel güçle mücadeleden sonra kahramana yardımcı oldukları görülmektedir. “Adilbek ile Hurrembek” masalı. (Saçkesen, 2010: 442-446).
- *Devin/devlerin kahramanın tarafında olan perinin emrinde olması nedeniyle yardımcı olmaları.* Buna örnek olarak “Hatem” masalında devlerin periler padişahı ve kızlarının hizmetinde olması gösterilebilir (Baydemir, 2004: 656-670). Bu motif Özbek masallarında yaygın olarak görülmektedir “Gülperi” (Fedakar, 2011: 978-388), “Bahtlı Kel” (Fedakar, 2011: 373-378) ve “Vezirveççe” (Baydemir, 2004: 988-994) masalları.
- *Devlerin annesi “iyi” bir yalmağızdır. Bu motife bağlı olarak normalde insan eti yiyen devler de yardımcı kahraman olmaktadır.* Mesela “Almas Batır” (Baydemir, 2004: 791-794) masalında devler, annelerinin ricası ile kahramanı uçarak gitmek istediği yere götürürler.
- *Dev kahramanın kardeşi olduğundan kanı ısınır ve yanında olur.* Buna örnek olarak “Güngile” (Saçkesen, 2010: 598-609) masalı verilebilir. Masalda kötü dev, padişahın karısını kaçırap ondan bir çocuk dünyaya getiriyor. Kadının ilk insanoğlu ile ikinci dev oğlu karşılaşiyor. Masala da adını veren Güngile kelimesi, kardeş olan devin adıdır. Masalda dev ve insan olan ağabeyi ile masalın ana kahramanları olduğu görülmektedir.

1.4. Devlerde Kullanılan Renk ve Sayı Formelleri.

Dev tasvirlerinde çok önemli bir nokta da devlerin rengi meselesidir. Devler farklı renklerde olabilmekte, devin rengi ve masala dahil olma sırası (kaçıncı dev olduğu) devin niteliğine dair önemli bir ayrıntıdır. Masalarda, devlerin renklerine göre adlandırıldığı görülmektedir. Devlerin taşıdığı bu renklerin her birinin bir anlamı vardır. Devler, kara, sarı, kırmızı, mavi (gök rengi) ve beyaz renkleriyle betimlenir. Devlerin en güçlüsü, acımasız ve mağlup edilmesi en zor olan devler kara rengi ile

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

sembolize edilmiştir. En zayıfları ise beyaz renk ile ilişkilendirilmiştir. Kara devden sonra zayıflık bakımından sırasıyla sarı, kırmızı ve mavims devler gelir. Kara dev, diğers devlere hükmetmesi ve kahramanın korkularını yansıması bakımından en korkuncu olarak betimlenir (Özdemir, 2022: 406). *Özbek masallarında en önemli tiplerden olan devler, mağarada yaşayıp ve insan etiyle beslenirler. Padişahın ve şehirdeki insanların çocuklarını kaçıırıp ve masal kahramanlarıyla mücadele verirler. Hatta bazı devler 'Kara Dev' adıyla anılır ve kötülüğün sembolüdür* (Fedakâr, 2011: 30). Özbek masallarında devler ile onların renkleri ile alakalıdır. *“Masal ve destanlarımız dikkatlice incelenirse renklere bağılı devlerin yedi farklı renkte olduğunu görülür. Bunlar ak dev, kara dev, kırmızı dev, sarı dev, yeşil dev, gök dev, kongır (kahverengi) devlerdir”* (İşankul, 1999: 23).

Özbek masallarındaki devlerde bir renk hiyerarşisi göze çarpmaktadır. Devler ile kahraman mücadelesinde devler, daima ak-sarı/kırmızı-kara sırası ile gelmektedir. Özbek masallarında devler açık renkten koyu renge doğru gelmektedir; bir sonraki dev öncekinden daha güçlüdür ve mücadele çok daha çetindir. Örneğın “Bedel Batır” masalında padişahın atlarını kaçıran devlerden birinin rengi beyaz, birinin sarı birinin de karadır. Bedel, sırasıyla Ak dev, Sarı dev ve Kara devle savaşıp onları öldürür (Baydemir, 2004: 687-694). İncelediğimiz masallar arasında sadece Pehlivan Rüstem masalında Karadev geçmesine rağmen ondan da güçlü Devsefid adında bir dev daha yer almaktadır (Baydemir, 2004: 784-791). “Kapkara dev” olarak aktarabileceğimiz Devsefid üç başlıdır ve Karadev de dâhil diğers devler onun pehlivandır. Bu örnekler devlerde kullanılan renk formellerinin güç ve hiyerarşiyi ifade ettiğini göstermektedir.

Devlerin yardımcı kahraman olduğu masalarda bir renk sıralaması görölmektedir. Örneğın “Ebulkasım” masalında kahraman sırasıyla ak, sarı ve kara renklerdeki üç devle küçük bir mücadele yaşadıktan sonra devler ona ihtiyaç duyduğu anda yakması için kendi renklerinde tüyler verir. Kahraman tüyleri devlerin masala dâhil olduğu sırayla yakarak onları yardıma çağırır (Fedakâr, 2011: 405-411).

Masallar sayı formelleri bakımından değerlendirildiğinde Özbek masallarında devlerle ilgili olarak “üç”, “yedi” ve “kırk” sayılarının kullanılmaktadır. “Üç dev” (Fedakâr, 2011: 373-378), “Almas Batır” (Baydemir, 2004: 791-794) ve “yedi dev” “Kıran Batır” (Baydemir, 2004: 803-807) yaygın görölmekle beraber “kırk dev” kullanımı daha yaygındır “Gülperi” (Fedakâr, 2011: 978-388), “Yaşlı Oduncu ile Tilki” (Fedakâr, 2011: 527-529), “Şemşirbaz” (Saçkesen, 2010: 577-588).

1.5. Üç Başlı Dev

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Üç başlı dev, sadece “Pehlivan Rüstem” (Baydemir, 2004: 784-791) masalında görülmektedir. Devsefid adındaki dev biri insan, biri yılan, biri de dev olmak üzere üç başlıdır. Ayrıca emrinde başka devler de vardır. Diğer masalarda en güçlü olan Karadev’in bu masalda Sefsefid’in pehlivanlarından olduğu görülmektedir. Devlerde kullanılan renk formelleri başlığında da değinildiği gibi Devsefid, üç başlı olması, her başının farklı bir varlık olması ve diğer devlerin efendisi olması yönleriyle daha üstün olarak geçmektedir. Bu üstünlük renkle ilişkili olarak devin adına yansımıştır.

2. YALMAĞIZ VE CADİ

Özbek masallarında “yalmağız”, “yalmağız kadın”, “koca karı”, “cadı karı”, “cadı yalmağız” ifadeleriyle geçmektedir. Yapısal olarak tuhafılık ve olağanüstülükler taşımaktadır; masalda da sihir yönünden ziyade fiziksel özellikleri öne çıkmakta ve anlatıcı tarafından bu yönü daha detaylı bir şekilde tasvir edilmektedir. Alimcan İneyet, Uygur araştırmacı Abdülkerim Rahman’ın “yalmavuz” tipi ile ilgili yaptığı şu tespitleri aktarmıştır;

“Yalmavuz”, ilkel insanın düşüncesiyle ilgili mitolojik tiptir. Ortaya çıkışı anaerkil dönemin sona erip, ataerkil dönemin başladığı çağlarla ilgilidir. Kadınların saltanatına son verilip erkeklerin iktidara geldikleri dönemde, bu tip, kötü karaktere dönüşmüştür. Onun için, Uygur masallarında “yalmavuz” bazen iyi, bazen kötü karakter olarak tasvir edilir. Cadı ve Mestan Kempir gibi tipler ise, yalmavuzun daha sonraki değişmiş biçimleridir (İneyet, 2007: 9).

A. Rahman’ın tespitini doğrulayan bir durum Özbek masallarında da karşımıza çıkmaktadır. Olağanüstü ve korkutucu yalmağız tipinin, bazı masalda insana daha yakın, hatta insandan tek farkının hayvana dönüşebilme ve sihir yapabilme yeteneği olduğu görülmüştür. Anlatıcı bu farkı metinde de hissettirmektedir: Yalmağızın dağ/mağarada yaşayan, korkutucu ve vahşi olduğu masalarda, anlatıcı “yalmağız” kelimesini istikrarlı olarak kullanmaktadır; ancak yalmağızın insana daha yakın olduğu (padişah kızının yardımcısı olması, fikri alınan kocakarı olması, şehirde yaşaması, ailesi olması vb.) örneklerde anlatıcı “yalmağız”ı kullanmakla beraber “cadı”, “kocakarı”, “cadı karı”, “cadı yalmağız”, “hilekâr” ifadelerini masalda daha sık kullanmaktadır. Sihir yapan ve yalmağızdan farklılık arz eden, bir bakıma yalmağız tipinin tarihsel uzantısı olan bir “cadı (büyücü/ sihirbaz)” tipinden de ayrıca söz etmek gerekmektedir. Giriş kısmın verilen tabloda da ayrıca ele alınmış olan cadı tipi; kan içmemesi, uzun tırnaklara ve ağızdan çıkan dişlere sahip olmaması, yardımcı kahraman rolünü daha fazla üstlenmesi gibi yönleriyle yalmağızdan bir noktada ayrılmaktadır. Hem mücadele edilen hem de yardımcı rollerde cadıların yer aldığı

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

“İki Büyücü” (Baydemir, 2004: 943-946) masalında bir büyücü ana kahraman olup masalın başında iyi olduğu anlatıcı tarafından açıkça belirtilmiştir. Anlatıcı, Mehter adındaki büyücünün iyi olmasını sihir yapabilmesine rağmen pek fazla sihirle meşgul olmaması ile izah etmektedir. Masaldaki bu bakış açısı, sihrin başlı başına kötü bir iş olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bununla beraber masaldaki iyi büyücü Mehter’de de büyücülerdeki hilekarlık, intikam ve yalan görülmektedir. Dolayısıyla her ne kadar iyi addedilse de bir cadının tipik özelliklerini göstermektedir. Konuyla ilişkili bir diğer masal “İki Sandık” (Baydemir, 2004: 947-949) masalıdır. Söz konusu masalda da tek bir cadı vardır. Cadı, iyi kahramanlara iyilik, kötü kahramanlara kötülük yapmaktadır.

Sıklıkla saçları ve tırnakları uzun, ağzını bir insanı yutacak kadar açabilen, dışarıdan yaşlı bir kadın görünümünde olan yalmağız, masalda insan görünümünde dahil olmaktadır. Yalmağız olduğunun anlaşılması durumunda korkutucu bir görünüme bürünmektedir. Birçok örneği olan bu motifin aksi yönünde masalarda söz konusudur. Buna bir örnek olarak “Almas Batır” (Baydemir, 2004: 791-794) masalı gösterilebilir. Söz konusu masalda Almas Batır, bir mağaraya girer ve mağarada nurlu yaşlı bir kadının oturduğunu görür; kadına selam verdiğinde “selamın olmasa seni çiğnemedim yutardım” cevabını alır ve dinleyici bu noktada kadının bir yalmağız olduğunu anlamaktadır. Ancak yalmağız, kahramana ne derdi olduğunu sorar ve kahraman ona samimiyet göstererek derdini anlatır. Kadın, “yalman” denilen kötü yalmağıza karşı onu uyarır ve onu kurtaracak sihirli nesnelere verir. Bu masal “nurani, anne, yardımcı” özelliklerdeki “iyi yalmağız” tipi ile “vahşi, korkutucu” tasvir edilen “kötü yalmağız”ın bir arada bulunması ve kahraman üzerinden mücadele etmeleri açısından güzel bir örnektir. Cadı (büyücü) tipinde ise bu türden bir değişim söz konusu değildir.

Yalmağızın genel özelliklerini A. İneyet şöyle aktarır; *"yalmavuz", dağ ve mağaralarda yaşayan, çok başlı, şekil değiştirebilen, insan kanı emen, insan veya sürüleri yiyen, ruhunu başka yerlerde saklayabilen, dişi cinsiyetli olmasına rağmen kadın ve kızları kaçıran alıkoyan, hileci bir yaratıktır. Kan emme ve insan eti yeme, onun en karakteristik özelliğidir.* (İneyet, 2007: 14) Özbek masallarında sayılan bu özelliklerden sadece “yalmağızın çok başlı olması” tespit edilememiştir; diğer özelliklerin tamamı Özbek masalları için de geçerlidir.

Yalmağızın masala dahil olma şekli daha değişken olsa da Özbek masalları özelinde yalmağız tipiyle ilgili olarak şu tespitleri yapmak mümkündür;

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

- Yalmağızın evinin geçtiği masalarda sıklıkla yalmağızın bir köpeği ile devesi/atı olduğu görülür. Kahramanlar kaçabilmek veya yalmağızı alt edebilmek için bu hayvanları kullanmaktadırlar.
- Kahraman, insanın kanını dizinden içen yalmağızı saçını taramak bahanesiyle dizine yatırır. Ardından saçlarını tararken her bir tutamını bir yere bağlar ve onu savunmasız duruma getirerek öldürür.
- Yalmağızdan kaçan kahramanlar her seferinde üç nesne (genelde tarak, makas, ayna) alır ve onları kovalayan yalmağızın önüne bunları atarlar. Bunlar orman, çalılık veya nehre dönüşerek yalmağıza zorluk çıkarır. Yalmağız bunları aşarken dişsiz ve/veya tırnaksız kalır. Bu sayede kahramanın onu alt etmesi kolaylaşır. Bazen de kahramanlara gerek kalmadan ortaya çıkan ormanda/çalılıkta saçları dolanarak can verir. “Balıkçı Yiğit” masasında da nehirden geçmek için kayıkçıya para teklif eder ama vermek istemez. Balıkçı onu nehre atacakken kendisi atlayıp suda kaybolur (Saçkesen, 2010: 751-754). Ateş kültürüyle doğrudan ilişkilendirilen yalmağızın en çok zorlandığı ve sıklıkla aşamadığı engel nehir veya göl engelidir.
- Kahraman yalmağıza selam verir. Yalmağız “selamın olmasa seni çiğnemedem yutardım” der “Yalmağız” (Baydemir, 2004: 684-687), “Bedel Batır” (Baydemir, 2004: 687-694).

Son maddede aktarılan kahraman-yalmağız diyalogu kahraman ve dev arasında da sıklıkla geçer. Yalmağızın dev tipi ile benzerliklerinden biri olarak insanı bir seferde bütün olarak yutması karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber birçok masalda devin annesinin yalmağız olduğu da saptanmıştır. “Almas Batır” (Baydemir, 2004: 791-794). Bu durum *“yalmavuz” tipine gelince, bunun da anaerkil dönemde yaşamış önemli bir tanrıça veya savaşçı kadının ruhu olması ve sonraki tarihi süreçte kötülenerek canavar, cin, şeytan veya deve dönüştürülmesi muhtemeldir* (İnayet, 2007: 27) fikrini destekler niteliktedir. Masalarda yalmağız için “cadugar” ve “cin” ifadeleri de kullanılmıştır. “Balıkçı Yiğit” masasında “cadugar” olarak geçen (Saçkesen, 2010: 751-754) varlık, cadı (sihirbaz/büyücü) ile aynıdır. Bu masalda “cin” kelimesi bir yakıştırma olarak kullanılmıştır. Sadece Altın Balık masasında “cin” tipi yer almaktadır. Bu masalda, *Balıkçı yiğit ırmağın ortasındaki bir adacığa sürüklenir ve bu adanın sahibi olan cinle karşılaşır. Cin, oğlanı götürüp kuyuya indirir ve orada bırakıp gider. Cin, birkaç gün sonra başka bir yiğidi kuyuya sarkıtır* (Baydemir, 2004: 86). Söz konusu masaldaki “cin”in de kahramana “selamın

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

olmasaydı seni çiğnemedem yutardım” dediği görülmektedir. Bu yönüyle yalmağız ve dev tipleri benzerlik arz etmektedir.

3. EJDERHA

Masallarda oldukça yaygın görülen olağanüstü varlıklardan bir diğeri ejderhadır. Hanife Dilek Batislam, Özbek mitolojisi ve halk anlatılarında doksan dokuz ile yüz yaş arasındaki yılanlara ejderha dendiğini, ejderhaların şekil değıştirme becerisine sahip olduğunu, genellikle mağarada yaşadığını ve bazı organlarının insanların hastalıklarına şifa olduğunu ifade etmektedir (Batislam, 2021: 298).

Özbek masallarında ejderhanın neredeyse tamamen “kötü” bir varlık olarak yer aldığı görülmüştür. Masallarda, kahramanların devler ve yalmağıza karşı akıl yolu ile verdiği mücadeleye ejderha ile olan mücadelesinde neredeyse rastlanmaz. “Adilbek ile Hurrembek” masalında kahraman, ejderha ile fiziksel mücadele içine girer ve ejderhanın başını keserek onu öldürür (Saçkesen, 2010: 442-446).

Masallarda ejderhanın, dev ile yalmağızdan ayrılan bir farkı da diyaloglarda göze çarpmaktadır. Kahramanın dev ve yalmağız ile daha sık ve uzun diyalogları görülürken ejderha ile ya çok kısa bir diyalog kurar ya da hiç diyalog kurmaz. Bunun nedenini, masalda ejderhanın aniden ortaya çıkması ve korkutucu, vahşi bir yaratık olarak tasvir edilmesi ile açıklamak mümkündür. Ejderhanın aksine, kahraman çoğu zaman bir pir ya da periden dev ve yalmağızın varlığını önceden haber alır.

Ejderhanın sıklıkla geçtiği bir diğere durum ise, kahraman, her gün kuşun (simurg veya başka bir sihirli kuş) yavrularını yiyen ejderhayı öldürüp yavruları kurtarmasıdır. Yavrular kahramanın bu yardımını anne kuşa iletir ve kuş kahramana eder. Yine “Kör Gözü Açan Kız” (Baydemir, 2004: 649-652) masalında ejderha, kızın ona karşı merhametli olmasından ve ondan korkmamasından etkilenecek kıza yardımcı olmaktadır.

Özbek masallarında fiziksel görünüm olarak kanatlı ve ağzından ateşler çıkaran varlıklar ejderha veya ejder olarak adlandırılır. Bu adlandırma dışında ise “yılan” veya daha yaygın olarak “dev yılan” adlandırılması da görülmektedir. Bunlar dışında masalarda ejderhanın iki şekilde geçtiği de tespit edilmiştir.

3.1. İki Başlı Yılan

“Altın Balık” (Baydemir, 2004: 694-696) masalında ejderha, iki başlı yılan olarak tasvir edilir. Her ne kadar betimleme olarak ejderhanın özelliklerine vurgu yapılırsa da adlandırma da ejderha yerine iki başlı yılan ifadesi kullanılmıştır.

3.2. Altı Başlı Ejderha

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

“İlimhan” (Baydemir, 2004: 973-980) masalında ejderha, altı başlı olarak tasvir edilmektedir. Bunun yanında, masalda ejderha adlandırması da açıkça yapılmıştır. Masalın kahramanı olan padişah, ejderhanın her başını teker teker kesip onu öldürür.

Ejderha farklı kültürlerde çok başlı olup yılan, kertenkele veya timsah gibi sürüngen bir gövdeye sahip ve kuşlar gibi kanatları olan bir tür uçan yılan şeklinde anlatılır (Ekici, 2019: 24). Özbek masallarında formülistik sayı olarak az rastlanılan ejderhanın İki başlı olma durumu görülmüştür. Bunun yanında Türk dünyası anlatmalarında yaygın görülen altı başlı olma durumu Atiye Nazlı'nın (2023) çalışmasında hem dünyanın çeşitli milletlerine ait hem de Türk boylarındaki anlatılarda “yedi başlı ejderha” motifinin çok yaygın olarak tespit edilmiştir. Buna karşın Özbek masallarındaki ejderha yedi başlı olarak görülmemektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Özbek masallarında ejderha bir masalda iki, bir masalda da altı başlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. PERİ

Özbek masallarında güzel kız olarak tasvir edilen ve sihir gücü olan perinin ebeveynleri hakkında da bilgi verilmektedir. Sıklıkla bir dev/yalmağız gibi kötü bir varlık ile bir perinin çocuğudur ve kahramana her zaman yardımcı olmaktadır. Genellikle kahramana duyduğu aşk veya kahramana acıma nedeniyle peri kendiliğinden yardım etmek isterse de şartlı (kahramanın kıyafetlerini alması, canını taşıyan nesne veya hayvanı bulup sıkması) olarak da yardım etmesi söz konusudur.

Masalda perinin kahramanla teması rüya veya vehim ile kahramanı çağırarak veya aniden karşısına çıkıp kendine âşık etmek gibi peri tarafından yapılabildiği gibi; daha ağırlıklı olarak birinin (genelde padişah) kahramana periyi getirme görevi vermesi veya kahramanın eş bulma yolculuğunda periyi eş olarak seçmesi şeklinde kahraman tarafından da temas gerçekleşir.

Kahramanın periye âşık olması ve masalın sonunda onunla evlenmesi sık görülmektedir. Âşık olma ve kavuşma şekillerinde halk hikayelerinde görülen epizotlar masallarda da görülür. Masalda kahramanın rüya, resim, haber (bahsi) ve görme yollarıyla âşık olmaktadır. Kavuşmada ise sıklıkla peri kızı, kahraman ile memleketine/sarayına gelmek ister ve gelir. “Kıranağa” masalında olduğu gibi, nadiren de olsa kahraman peri kızını kaçırmak evlendiği (Baydemir, 2004: 965-967) veya periler padişahının kızı olan perinin yanında kalıp onun ülkesinde tahta çıktığı örnekleri de vardır. Kahraman ve perinin âşık olma, tanışma ve evlenme yolları halk hikayeleriyle benzerlik göstermektedir. Ağırlıklı olarak kahramana yardımcı konumda olan perinin, esas kahraman olarak anlatıldığı şu masallar da vardır:

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

“Gülperi” (Fedakar, 2011: 378-389), “Gülikahkah (Baydemir, 2004: 794-798) ve “Ayperi” (Baydemir, 2004: 846-855).

5. SİMURG

Masallarda daima yordımcı konumda olan *Simurg*'la ilgili bilgiler büyük ölçüde *Anka* için verilen bilgilerle benzerlik göstermektedir. Çünkü *Simurg* *Anka*'nın Farsça'daki adıdır. *Simurg*, *Anka* adı verilen hayalî büyük bir kuş olarak tanımlanmakta olup *Simurg* kelimesi de "otuz kuş büyüklüğünde" anlamındadır (Batislam, 2002: 202). Özbek masallarında simurg, kahramana yol gösterme, dileğini gerçekleştirme veya onu istediği yere götürme şeklinde yordımcı olur. Özellikle bunu yavrularını ejderhadan kurtardığı için kahramana karşı olan borcunu ödemek için yapar. “Adilbek ile Hurrembek” (Saçkesen, 2010: 442-446).

6. TULPAR

Dokuz masalda karşımıza çıkan tulpar (uçan at), her zaman kahramana yordımcı olan olağanüstü varlıklardandır. Kahramanın binek hayvanı olarak masallarda yer almaktadır. “Yok Yoksul” (Fedakar, 2011: 432-446). Diğer Türk boylarında olduğu gibi uçan atlar konuşur ve ayrıca olağanüstü bazı özelliklere sahiptir. İncelediğimiz masallarda “Kara Müşkül At” buna güzel bir örnektir (Saçkesen, 2010: 34). Genellikle renk konusunda ayrıca tasvir edilmeyen tulpar, bu masalda “kara” olarak geçmektedir. Bunun nedeni olarak masalda “kara müşkül elbise” ve “kara müşkül çizme” ile uyum sağlaması düşünülebilir. “Yine Bedel Batır” (Baydemir, 2004: 687-694) masalında tulparın rengi “kırmızı”, tayları da “altın” ve “gümüş” olarak tasvir edilmiştir.

Tulpar, Hakimbek Bahadır (Fedakar, 2011: 450-456) masalındaki gibi, kahraman zorlukla karşılaştığı sırada bir peri veya ihtiyar tarafından kendisine haber verilmekte veya “Baba Nasihati” (Saçkesen, 2010: 629-633) masalında olduğu gibi, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. “Balıkçı Yiğit” (Saçkesen, 2010: 751-754) masalında kahraman, Melike ile babasının yanına dönmek için tulpara binmektedir. Bazen de “Bübbüligöya” (Baydemir, 2004: 826-836) masalındaki gibi, sıradan bir at görünümündeki binek hayvan, silkinerek iki kanat çıkarır. Kahramanın tulparı cadıdan çalması da “Kör Gözü Açan Kız” masalında karşımıza çıkmaktadır. (Baydemir, 2004: 649-652). Bunun tam tersi olarak “Bedel Batır” (Baydemir, 2004: 687-694) masalında tulparın yavrularını bir dev çalmaktadır ve bu durum masalda çatışmayı başlatmaktadır.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Sonuç olarak, buraya kadar incelediğimiz, Özbek masallarındaki olağanüstü varlıkların kahramana karşı durumu ve görülme sıklığını¹ tablo halinde şu şekilde vermek mümkündür.

Özbek Masallarında Olağanüstü Varlıklar	Masal Kahramanı veya Kahramana Yardımcı Olan Olağanüstü Varlıklar		Kahramana Kötülük Yapmaya Çalışan Olağanüstü Varlıklar	
	Sıklık	Yüzdelik (%)	Sıklık	Yüzdelik (%)
Dev	16	%32	34	%68
Ejderha	3	%10	26	%90
Yalmağız	1	%5	17	%95
Peri	17	%100	-	-
Cadı	3	%19	13	%81
Tulpar	9	%100	-	-
Simurg	4	%100	-	-

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, 201 masalda en fazla 16 kez yardımcı kahraman, 34 defa da mücadele edilen varlık olarak dev yer almıştır. Kahramanın en çok mücadele ettiği ikinci olağanüstü varlık da ejderhadır. Devlerin olduğu birçok masalda ejderha geçerken, sadece devlerin yer aldığı masalların da bulunması bu farkı doğmasına sebep olmuştur. Olağan varlıkların geçme sıklığı listesinde dev ve ejderha tiplerini, bazı araştırmacılar tarafından dev tipinin alt bir tipi kabul edilen, yalmağız takip etmektedir. Cadı ile yalmağız birbirine yakın tipler olmakla birlikte aralarında bazı temel farklar bulunduğu için tabloda bu tipler ayrı ayrı verilmiştir.

Yalmağız ve cadı ile neredeyse aynı sıklıkta görülen peri tipi, daimî yardımcı kahraman olarak 17 masalda yer almaktadır. Perinin yer aldığı masalların bir kısmında, kötülük yapan yalmağız ve cadıya karşı bir karşı güç olarak kahramana yardım eden perinin konumlanmış olduğunu ifade edebiliriz. Masalarda hilekâr ve kıskanç olan yalmağız, perinin veya kahramanın âşık olduğu güzelin yerine geçmek veya kendi kızını onun yerine geçirmek ister. Bazen kızın veya perinin yardımcısı/dadısı, bazen kralın danıştığı yaşlı bir kadın, bazen kötü ve pis bir işi halletmesi için çağırılan kadın, bazen de kızı veya periyi esir tutan kötü varlık olarak tasvir edilir.

¹ Bir masalda yer alan olağanüstü varlık sayısı kaç olursa olsun o masalda geçen olağanüstü varlık sayısı bir olarak kabul edilmiştir. Örneğin bir masalda kahraman üç devle mücadele ediyor olsa da o masaldaki mücadele edilen dev sayısı bir olarak kabul edilmiştir.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Masallarda yer alan olağanüstü kahramanlar ve anlatılan olaylar olağanüstü bir karaktere sahip olsa da masalın ifade ettiği anlam ve sonuçta çıkarılacak ders bakımından sosyal hayatın gerçekliğiyle yakından ilgilidir. Fakat masallar bu gerçekliği bazı semboller yoluyla ifade etmektedir. Bu nedenle, bazı masal kahramanlarının olağanüstü varlıklar ve hayvanlar olması ve masaldaki olayların kahramanlara insani özellikler yüklenerek anlatılması, masalın dinleyici veya okuyucuya olaylara dışarıdan bakarak kendi durumunu değerlendirme imkânını tanımamasından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan masalın; gerçekte olağanüstülükleri kendi içinde dengeli bir şekilde barındırdığını ifade etmek yanlış olmaz.

Özbek masallarda bazen olumlu bazen de olumsuzluğu temsil eden olağanüstü varlıklar genellikle insanlara yardım eden veya onları sınavan figürler olarak yer almaktadır. Masallarda en çok görülen olağanüstü varlık dev tipi, en az görülen olağanüstü varlık ise simurg tipidir.

İncelenen 201 Özbek masalındaki olağanüstü varlıklar iyiyi ve kötüyü sembolize etmeleri bakımından değerlendirildiğinde; 53 olağanüstü varlığın bir kısmının bizzat masal kahramanı olduğu veya kahramanın yanında durarak iyiliği ve 90 olağanüstü varlığın ise kahramanın karşısında yer alarak kötülüğü temsil ettiği görülmektedir. Bunun yanında, masallarda hayvanların ve olağanüstü varlıkların konuşması, bazı varlıkların veya hayvanların uçması, büyülü nesnelere gibi olağanüstü motiflerin örneklerini de sıklıkla görmek mümkündür. Bu bakımdan Özbek masalları tipleri ve içerikleri bakımından oldukça zengindir.

Özbek masallarda da olağanüstü varlıklar içerisinde, kötülük yapan olağanüstü varlıkların cezalandırıldığı ve iyilik yapan olağanüstü varlıkların ise ödüllendirildiği sistematik bir yapının mevcut olduğunu ifade edebiliriz. Bu bakımdan, masallardaki zıtlığın olağanüstü varlıklar üzerinden somutlaştırılarak verildiğini söylemek mümkündür.

BİBLİOGRAFYA

1. Batislam, H. D. (2002). “Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anka ve Simurg”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, ss. 185-208.
2. Baydemir, H. (2004). *Özbek Halk Masalları İnceleme Metin*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. (Doktora Tezi).
3. Dilek, İ. (2021). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası/Soylamalar ve 13. Boy/Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
5. Fedakar, S. (2011). *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar*. İzmir: Egetan Baskı Yayın.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

6. Günay, U. (1983), “Türk Masallarında Geleneksel ve Efsanevî Yaratıklar”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, ss. 21-46.
7. İneyet, A. (2007). *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi Yalmavuz/ Celmoğuz*. İzmir: Külcüoğlu Kültür Merkezi Yayınları.
8. İşankul, C. (1999). *Folklor: Obraz va Talqin*. Qarşi: Nasaf Naşriyati.
9. Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi 1-2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
10. Özdemir, S. D. (2022). *Türk Halk Anlatılarında Devler*. Çanakkale: Paradigma Yayınevi.
11. Saçkesen, A. (2010). *Özbek Masallarının Tip ve Motif Yapısı*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
12. Umidilloeyvna, S. M.-Baxtiyorovna, J. M. (2023). “Mythological Characters in Uzbek Folklore”. *Miasto Przyszłości*, Vol. 34, pp. 166-168.
13. Yücel, A. (1998). “Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri”. *Milli Folklor Dergisi*, Sayı: 39, ss. 38-45.